

Els manuals epistolars impresos a Catalunya (segles XVI, XVII i XVIII)

Sílvia Amor López

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament d'Història Moderna i Contemporània
silvia.amor@uab.cat

Rebut: abril de 2011
Acceptat: juliol de 2011

Resum

Aquest article té com a objectiu principal identificar els manuals epistolars impresos a Catalunya els segles XVI, XVII i XVIII, i donar a conèixer els preceptes de teoria epistolar continguts a les seves pàgines. A banda de descriure les característiques formals i els temes que tractaven aquest tipus d'obres, l'autora es fixa en les normes i els models proposats als manuals com a guia per a l'escriptura d'una carta. Aquest examen bibliogràfic contribueix a dibuixar el curs d'una part de l'activitat editorial catalana i a augmentar la informació sobre la teoria epistolar modernista.

Paraules clau: manuals epistolars; teoria epistolar; època moderna; Catalunya.

Resumen. *Los manuales epistolares impresos en Cataluña (siglos XVI, XVII y XVIII)*

El presente artículo tiene como principal objetivo identificar los manuales epistolares impresos en Cataluña durante los siglos XVI, XVII y XVIII, y dar a conocer los preceptos de teoría epistolar contenidos en sus páginas. Además de describir las características formales y los temas de que trataban ese tipo de obras, la autora se fija en las normas y los modelos propuestos en los manuales como guía para la escritura de una carta. Dicho examen bibliográfico contribuye a dibujar el curso de una parte de la actividad editorial catalana y a aumentar la información sobre la teoría epistolar modernista.

Palabras clave: manuales epistolares; teoría epistolar; época moderna; Cataluña.

Abstract. *The letter-writing manuals printed in Catalonia (XVI, XVII and XVIII centuries)*

This paper's main objective is to identify the epistolary manuals printed in Catalonia during the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries, and to publicize the correspondence theory precepts contained in their pages. In addition to describing the formal features and issues that deal with these kind of works, the author focuses on at the rules and models proposed in those manuals a guides for writing letters. This bibliographical review helps to draw the course of a part of the Catalan publishing activity and increase our understanding of the modernist correspondence theory.

Key words: Letter-writing manuals; epistolary theory; Early Modern Age; Catalonia.

Sumari

Els manuals epistolars modernistes com a objecte d'estudi	Preceptes que calia tenir en compte a l'hora d'escriure una carta
Les obres impreses a Catalunya entre els segles XVI i XVIII	Una visió de conjunt
	Bibliografia

Els manuals epistolars modernistes com a objecte d'estudi

La teoria epistolar d'època moderna, hereva de l'art epistolar medieval, es va transmetre, fonamentalment, a través d'un conjunt d'obres destinades a aquest efecte, anomenades formularis o estils d'escriure cartes i manuals de secretari. La doctrina epistolar modernista es va difondre també per mitjà d'altres obres, com els manuals de civilitat cortesana al segle XVII o les obres destinades a l'ensenyament de la lectura i l'escriptura als segles XVIII i XIX. A banda d'aquest tipus de llibres, de manifesta voluntat didàctica, els redactors de missives es podien inspirar en els epistolaris literaris publicats. Alguns manuals de l'època citaven o àdhuc recomanaven la seva lectura i utilització, ja que, com ha detectat Amadeo Quondam en el cas italià, «il libro di lettere [...] assume una funzione modellizzante generale, fonda la stessa praticabilità dello scrivere lettere» (Quondam citat a Zarri, 1999: 33). L'adquisició dels coneixements que havien de guiar l'escriptura de cartes es feia, per últim, a les escoles i per mitjà de la mateixa circulació de les missives.

Identificar els tractats i les normes que guiaren l'escriptura epistolar a l'època moderna ens ajuda a comprendre millor la materialitat d'aquesta pràctica de comunicació i sociabilitat. Per això han estat nombrosos els historiadors i els filòlegs, que per aquest o d'altres motius, relacionats amb aspectes literaris o lingüístics en el cas dels segons, han estudiat un o diversos manuals epistolars del període. Filòlegs com Trinidad Arcos Pereira, J. David Castro de Castro, Pilar Díez de Revenga Torres, Josep Maria Estellés González, Ángel Luis Luján Atienza, Rafael Malpartida Tirado o María Nieves Muñoz Martín han prestat atenció als tractats de retòrica epistolar escrits en llatí i en castellà d'inicis del període modern. Les contribucions més importants i completes pel que fa al coneixement de l'art epistolar renaixentista en llengua vernacla les han fet Jamile Trueba Lawand, autora d'*El arte epistolar en el Renacimiento español* (1996) i, sobretot, Pedro Martín Baños, autor, entre d'altres textos, d'*El arte epistolar en el Renacimiento europeo: 1400- 1600* (2005).

De l'exploració des d'una òptica històrica de les obres de teoria epistolar que es van compondre a l'alta edat moderna s'han encarregat Antonio Castillo Gómez i, més puntualment, Verónica Mateo Ripoll o l'hispanista Jacques Lafaye, i ens consta que la tesi doctoral de Carmen Serrano Sánchez, membre del grup d'investigació SIECE (Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita) de la Universitat d'Alcalá, que dirigeix el mateix Castillo, gira al voltant de les teories i els models epistolars a l'Espanya moderna. Les aportacions (escasses) a

l'estudi de la tractadística epistolar del segle XVIII provenen novament d'especialistes de l'àmbit de la filologia, com Gabriel Sánchez Espinosa i Juan Manuel Lizarraga Echaide. Pel que fa a l'època contemporània, l'obra *Aprender a escribir cartas. Los manuales epistolares en la España contemporánea (1927-1945)* (2003), de Verónica Sierra Blas, és una de les més reeixides publicades fins al moment.

A la llum de la bibliografia existent i a l'espera dels resultats d'una recerca de conjunt sobre la matèria, podem afirmar que l'anàlisi de la preceptiva epistolar modernista no és finit. L'examen dels manuals epistolars impresos a Catalunya que proposa aquest article ens permetrà resseguir el curs d'una part de l'activitat editorial catalana entre els segles xvi i xviii —en el si de la qual aquest tipus d'obres han estat tradicionalment menystingudes— i contribueix a augmentar la nòmina de treballs que tenen la teoria epistolar com a objecte d'estudi. Si bé és cert que al segle xvi només es va editar a Catalunya un manual que proporcionava algunes pistes i diversos models per escriure cartes correctament —l'obra de Tomàs de Perpinyà *Estil d'escriure a qualsevol persona*— i que al segle xviii el nombre de títols impresos al Principat només va arribar a tres (incloent una obra publicada per primera vegada a la centúria precedent), també ho és que aquestes xifres no desentonen gaire amb la tònica general de la producció llibresca coetània. Al segle xviii van sortir a la llum tres formularis de cartes diferents i el triple d'edicions, fet que marca el tret de sortida d'un autèntic desvetllament del gènere que culminarà a les centúries posteriors. De tots els manuals epistolars impresos a Catalunya als segles moderns i de les normes i recomanacions sobre l'escriptura de cartes contingudes a les seves pàgines en parlarem a continuació.

Les obres impreses a Catalunya entre els segles xvi i xviii

Anomenem manuals epistolars aquelles obres d'edició senzilla i petites dimensions que proporcionaven models i algunes nocions teòriques bàsiques per orientar, especialment els lectors poc instruïts, sobre com escriure una carta. A l'època moderna, una carta ben escrita era aquella que s'ajustava a les normes d'etiqueta vigents, determinades en gran part per l'estatus socioeconòmic i cultural dels corresponents. Als segles xvi, xvii i xviii aquest tipus d'obres van ésser publicades amb el títol d'*Estils*, *Formularis*, o *Arts* epistolars. Com en el cas francès, l'ús de la paraula *manual* a les portades no fou habitual fins al segle xix (Grassi, 1998: 13). Al cinc-cents es van publicar tant manuals epistolars escrits en llatí com en castellà. Els segons van conquerir el mercat editorial espanyol des de mitjans de la centúria. A Catalunya, malgrat la rendibilitat econòmica que presumiblement oferia la publicació d'aquest tipus d'obres, només es va imprimir un manual d'aquestes característiques: *Estil d'escriure a qualsevol persona amb un breu sumari de comptes per a breument saber a raó de tantes lliures l'any quan ve lo mes i quan lo dia*, de Tomàs de Perpinyà. Una nova tradició s'encetava aleshores, la de les arts epistolars en llengua vernacle, les quals, a despit de pertànyer a l'horitzó doctrinal llatí, presentaven certes particularitats: el seu caràcter essencialment pragmàtic, la subjecció i acomodació de les maneres epistolars a les corteses i l'existència d'un tipus específic de llibres, els que Pedro Martín

Baños anomena manuals de secretari, que, alhora que instruïen sobre les tasques de la secretaria, dignificaven el paper d'aquests professionals (Martín, 2005: 466-486). Amb el pas del temps, aquestes qualitats pròpies dels manuals de secretari es perderen i les obres presentades sota el títol de *Secretaris* van esdevenir simples formularis de cartes.

Estil d'escriure a qualsevol persona... es va publicar per primera vegada el 1505 a la impremta barcelonina de Joan Luschner i, per segona vegada, el 1510, a la de Joan Rosenbach, un dels impressors més importants a la Catalunya del seu temps (Llanas, 2007: 25). Se'n coneixen dues edicions valencianes més, datades de prop de 1511 i 1515-1517, i una altra de barcelonina, a càrrec de Pere Monpesat, de 1562 (Gallardo, 1863: 1223; Palau, 1961: 154; Aguiló, 1977: 512; Norton, 1997: 327). L'obra de Tomàs de Perpinyà és l'únic manual epistolar del segle XVI escrit en català i imprès a Catalunya i, alhora, el més antic en llengua vernacle de què tenim coneixement. *Estil d'escriure a qualsevol persona...* és un llibre de mida quart i d'una vintena de pàgines que conté algunes recomanacions de caràcter teòric que s'han de tenir en compte a l'hora d'escriure una carta, bàsicament relacionades amb l'estil i les mostres de cortesia que havien de ser-hi presents, i sis models d'epístoles. Barrejats amb aquests models, que encarnaven fonamentalment un tipus de missives en què s'encomanaven negocis o es demanaven favors i cartes de felicitació i de condol, trobem un llistat dels títols de cortesia que s'havien de posar a l'encapçalament, la salutació i el comiat de les lletres a les diferents dignitats civils i eclesiàstiques de l'època (des de les que s'havien d'utilitzar amb el papa i el rei fins a les que s'usaven amb els mercaders o els ciutadans honrats). Les darreres pàgines del llibre es destinen als comptes i la reproducció de documentació de tipus mercantil (lletres de canvi).

Les dimensions de l'obra, el seu caràcter pragmàtic i la presència de documentació de tipus administratiu ens fan pensar que l'*Estil d'escriure a qualsevol persona...* de Perpinyà anava dirigit a un públic que incloïa el món urbà i els professionals del comerç, circumstància poc habitual a l'època. El manual de Perpinyà palesa la influència de la doctrina epistolar dels segles precedents i, alhora, anuncia el caràcter formulari propi de la preceptiva epistolar en llengua vernacle, que, en castellà, tindrà els seus primers i més reeixits exponents en obres com *Nuevo estilo de escribir cartas mensajeras sobre diversas materias* (1552), de Juan de Icíar Vizcaíno, o *Cosa nueva: estilo de escribir cartas mensajeras cortesamente a diversos fines y conceptos con los títulos y cortesías que se usan* (1547 i la seva continuació, de 1552), de Gaspar de Tejada. L'existència d'aquest precoç manual epistolar en llengua catalana podria atribuir-se a la necessitat d'una adaptació (o traducció) de la preceptiva epistolar llatina aleshores predominant a la llengua en què encara circulaven les cartes pel Principat majoritàriament. És possible trobar aquesta barreja de continguts —cartes i documentació mercantil— a d'altres manuals epistolars de la segona meitat del segle XVI del nord d'Europa (Martín, 2005: 468). A Catalunya i a la resta de l'estat espanyol aquesta combinació no serà habitual fins al segle XIX.

Amb més d'una vintena d'edicions concentrades a la primera meitat de la centúria (Palau, 1959: 421-422), *Primera y segunda parte del estilo y método de escribir cartas misivas* del secretari valencià Juan Vicente Peliger fou el manual epistolar que va gaudir de més èxit al segle xvii. Aquest llibre es va publicar per primera vegada el 1599 amb el nom de *Formulario y estilo curioso de escribir cartas misivas* i, posteriorment, amb el títol d'*Estilo y método de escribir cartas misivas* o el citat en primer lloc. D'aquesta vintena d'edicions de què es tenen referències, només una, la de 1630, fou editada a Barcelona per Jerònim Margarit. Com a curiositat cal assenyalar que, a la segona edició, publicada a València l'any 1600-1601, la llicència reial està escrita en català i que les penes pecuniàries a què fa referència l'escrit s'expressen en moneda d'Aragó.

El pròleg de l'edició catalana, de mida octau i 211 pàgines numerades, és tant una presentació de l'obra com un repertori d'advertiments estilístics que calia tenir en compte a l'hora de redactar una epístola. Tanmateix, el gruix de la *Primera y segunda parte del estilo y método de escribir cartas misivas* l'ocupen els exemples: uns paràgrafs més o menys extensos que representen diverses circumstàncies i modalitats de cartes, la naturalesa de les quals només s'especifica al marge en alguns casos. Són representades, entre d'altres, les cartes de recomanació, de compliment, de condol, de felicitació, de creença, de sentiment, de satisfacció, d'oferiment, de petició, d'excuses, de benvinguda, d'agraïment i d'exhortació. Com en d'altres edicions espanyoles del segle xvii, en aquesta de 1630 també s'hi han afegit alguns fragments d'exordis, narracions i conclusions utilitzables per a les cartes, que l'autor anomena clàusules, i diversos *vocablos* o reflexions relacionades amb algunes virtuts i conceptes de caire moral.

D'acord amb el que el mateix Peliger anuncia al pròleg, la seva obra es dirigeix fonamentalment a aquells lectors interessats en la professió de la secretaria. El baix cost del llibre podia afavorir la seva difusió entre la gent corrent i entre les persones que gaudien de certa instrucció, podia ésser un entreteniment. Seguint l'estela de l'il·lustre secretari Antonio de Torquemada a *Manual de escribientes* (c. 1551-1559), obra que aleshores va circular exclusivament de manera manuscrita, Peliger defensava l'honorabilitat i la capacitat dels secretaris en definir les qualitats i les destreses que aquests professionals havien de posseir. Aquesta defensa no equipara, emperò, *Primera y segunda parte del estilo y método de escribir cartas misivas* a d'altres manuals del període, com *Dirección de secretarios de señores y las materias, cuidados y obligaciones que les tocan* (1613), de Pérez del Barrio Angulo, o *Discurso de las partes y calidades con que se forma un buen secretario* (1618), de Juan Fernández Abarca. Aquestes dues darreres obres encarnen la tradició dels manuals de secretari —tal com els hem definit més amunt— al segle xvii. Especialment, el llibre de Pérez del Barrio, el qual, a més a més, va gaudir d'una notable fortuna tant crítica com editorial, amb múltiples reedicions fins a l'últim terç del segle amb els noms de *Secretario de señores* o *Secretario y consejero de señores*.

El formulari amb més fortuna editorial de la segona meitat de la centúria, amb més d'una dotzena d'edicions aparegudes entre el segle xvii i principi del xviii, fou *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir car-*

tas misivas y responder a ellas (1630), del prevere de la ciutat de Còrdova Juan Páez de Valenzuela y Castillejo. Aquest llibre es va publicar en quatre ocasions a Barcelona els anys 1677, 1699, 1711 i 1717 (Palau, 1959: 159). Malgrat la suposada novetat anunciada al títol, l'obra de Páez de Valenzuela no es diferencia gaire d'altres manuals de tipus formulari contemporanis. Si el comparem amb *Primera y segunda parte del estilo y método de escribir cartas misivas*, de Juan Vicente Peliger, el manual de Páez incorpora una exposició detallada dels títols de cortesia que s'havien d'emprar a l'encapçalament, la salutació, el comiat i el sobreescrit de les cartes en funció de la dignitat dels seus destinataris. Aquest material afegit apareix ja a la primera edició catalana, de 1677, a càrrec de Josep Forcada. Les edicions de 1699 i de 1711, impreses per Joan Llopis, i la de 1717, per Joan Piferrer, el qual ja havia participat com a llibreter-editor a l'anterior, contenen, a més a més, unes nocions d'ortografia castellana en vers. Materialment, tots els llibres són de mida octau i tenen entre 232 (edició de 1677) i 237 (edició de 1711) pàgines, però les obres publicades al set-cents han perdut les il·lustracions i les orles decoratives.

El proemi de *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas* és una narració en clau religiosa de l'origen de l'escriptura que aborda, cap al final, la qüestió de quin és l'estil més adequat per a la composició de cartes i ofereix una classificació de les epístoles segons el seu gènere i la seva espècie. Com l'obra de Peliger, el llibre de Páez és fonamentalment constituït per un mostrari de cartes. El major nombre de models que hi apareixen representen un intercanvi epistolar entre (i dirigit a) les màximes autoritats civils i eclesiàstiques de l'època (el rei i la reina, el virrei de Nàpols, l'ambaixador d'Espanya, el sant pare, cardenals, bisbes, arquebisbes, etc.). Totes les edicions catalanes d'aquest manual inclouen una quarantena de models de cartes destinades a aquelles persones a qui no es devia tanta cortesia (exemples que essencialment es diferenciaven de la resta per l'absència de tractaments de cortesia) i alguns bitllets (un tipus de cartes més curtes i en les quals la subjecció a les fórmules de cortesia també era més laxa). Les darreres pàgines de *Para secretarios de señores: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...* es destinen a l'enumeració dels títols de cortesia i, a partir de 1699, inclouen també un poemat tractat d'ortografia castellana. La introducció d'aquestes nocions sobre ortografia castellana respon molt probablement a la manca de coneixement d'aquesta llengua per part d'alguns catalans, sobretot dels menys cultivats, i a la voluntat editorial de diferenciar i fer més atractiva l'obra, incrementant-ne així les vendes. El gran nombre de reedicions que es van fer tant de l'obra de Páez com de la de Peliger és indicatiu del gran èxit que van tenir al mercat els formularis de cartes i alhora de l'anquilosament secular del gènere.

* * *

A jutjar pel nombre de llibres conservats, tant la publicació de nous títols com la reimpressió de vells manuals epistolars de caràcter formulari continuà creixent al llarg del segle XVIII. El 1701 aparegué al mercat editorial espanyol un formulari

de cartes titulat *Nuevo formulario y estilo de escribir cartas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno conforme al uso que hoy se practica* d'autor (o autor-editor) d'atribució dubtosa. Palau cita com a possibles autors d'aquest llibre a Ginés Juan Portillo Soto (Palau, 1962: 22) i un tal Fernández Prado (Palau, 1958: 236), i altres investigadors han donat per bona aquesta doble autoria (Sánchez, 2001: 3; Lizarraga, 2010). El mencionat llibre va sortir a la llum de forma anònima —fent referència, a la majoria de les portades, a la circumstància d'haver estat publicat anteriorment a la ciutat d'Oriola— múltiples vegades, i entre el tombant del segle XVIII i la primera meitat del XIX en va circular una versió actualitzada de la qual es feia responsable J. Antonio D. y Begas. Els especialistes no s'han posat d'acord sobre la data d'aparició del primer exemplar d'aquesta obra ni tampoc sobre el nombre de reedicions que conegué al llarg dels segles XVIII i XIX. Palau cita com a primer exemplar un de 1674 (Palau, 1958: 236) i enumera fins a 30 edicions diferents de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...*, mentre que Marcet i Solà reconeixen 1716 com a data d'aparició més antiga de l'obra anònima, posteriorment atribuïda a J. Antonio D. y Begas, i un total de 27 reedicions (Marcet i Solà, 1998: 272). Altres autors, com Sánchez i Lizarraga, parlen de més de 24 edicions (Sánchez, 2001: 2; Lizarraga, 2010) i Aguilar només en té en compte 6 a la seva *Bibliografía de autores españoles del siglo xviii* (Aguilar, 1981: 562 i 2001: 1756, 1759 i 1763). A l'espera d'un estudi que aclareixi definitivament aquestes qüestions, el que nosaltres podem afirmar és que aquesta obra es va imprimir a Catalunya en vuit ocasions al segle XVIII i vuit més al segle XIX (de les quals no ens ocuparem, emperò, en aquest article). Al voltant de 1756 *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* va sortir del taller barceloní de l'impressor Rafael Figueró; el 1759 de la impremta del gironí Narcís Oliva; el 1763 de la de Maria Àngela Martí a Barcelona; el 1765 de la de Jaume Osset; i, prop de 1770, de la de Tomàs Piferrer (ambdues també de Barcelona). La versió compilada per J. Antonio D. y Begas va aparèixer per primera vegada a la ciutat comtal el 1794 per obra de l'impressor Josep Doblado i, dos anys més tard, de Mateu Barceló i del matrimoni Serra i Martí.

Amb el pas del temps i les reedicions, nous continguts es van anar afegint a *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* per captar nous lectors i adaptar-se a la mateixa evolució del gènere. El corpus de models epistolars reproduïts al llibre, emperò, es va mantenir força estable i àdhuc algunes cartes de la versió original apareixen a edicions posteriors. El primer formulari imprès a Catalunya, el de 1756, conté informació sobre els dies que sortia el correu de Madrid i en direcció a quines poblacions (aquesta informació devia ésser útil als lectors per escriure correctament l'adreça i per saber, en el cas de les poblacions més apartades i desconegudes, per on passava el correu); una guia de camins o llistat dels pobles i la distància que els separava, ja que formaven part de diversos itineraris peninsulars, incloent una ruta que unia Barcelona amb Roma, amb indicacions sobre les hostatgeries i els rius que s'havien de travessar amb barca i el seu cost; les relíquies i esglésies importants que hom podia trobar pel camí; múltiples models de cartes de pasqües i de papers amorosos; una definició de les

qualitats que hauria de posseir un cortesà o secretari virtuós; alguns exemples d'avisos, esqueles i memorials per a convits i pretensions i un llistat de les fórmules de cortesia que s'havien d'emprar als sobreescrits de les epístoles en funció de la posició social del destinatari. No hi ha en aquest manual cap explicació teòrica relacionada amb el gènere epistolar, només mostres de cartes que podien ésser imitades o copiades pels lectors. Uns models en què el protagonisme de l'intercanvi epistolar encara recau sobre els estaments privilegiats de la societat moderna (tot i així, també hi ha a *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* alguns exemples de cartes més informals que es podien enviar als amics i als parents). Els potencials lectors d'aquest manual eren, segons que s'insinua al pròleg, els homes d'estat o oficials públics. El mateix tipus de continguts descrits per a l'edició de 1756 és present als formularis de 1759 i 1763. En canvi, de l'exemplar de 1765 ha desaparegut l'enumeració dels dies que el correu sortia de la capital, de manera que si les tres primeres edicions catalanes (totes de mida octau) tenien 279 pàgines, de les quals 76 corresponien a la citada informació i a la guia de camins, la de 1765 només en té 259. En canvi l'obra datada del 1770 recupera aquell apartat i redueix en dues pàgines la guia de camins.

El *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...* no va experimentar canvis veritablement significatius fins que J. Antonio D. y Begas hi va figurar com a responsable de la seva redacció l'any 1794. De més de dues-centes pàgines, l'obra va passar a tenir-ne 351 i l'autor va adaptar el corpus epistolar a les necessitats i a la idiosincràsia dels nous temps. D. y Begas va substituir la guia de camins per un quadre explicatiu dels dies que sortia la correspondència de la cort en direcció a les principals oficines de correu del regne i viceversa; les dates en què es despatxava la correspondència americana i les jornades que el correu trigava a arribar a les principals places de comerç europees (perquè els lectors estiguessin assabentats de quan havien d'anar a buscar les respostes de les cartes enviades a l'estranger). També va augmentar el nombre i la varietat de les esqueles representades al manual; hi va incloure relacions de mèrits, cartes relacionades amb el comerç, documentació de tipus administratiu, com rebuts o lletres de canvi i, per primera vegada, un conjunt de cartes explícitament anomenades familiars. Un altre tret singular del formulari de D. y Begas és que dona més protagonisme a les dones en incloure més missives escrites o dirigides a aquestes que els seus predecessors (i, alhora, adverteix sobre certes diferències, com, per exemple, que el plec de paper d'una esquila de casament no era igual ni es doblegava de la mateixa manera si l'enviava un senyor o una senyora). No li manquen ni a l'edició d'aquest manual de 1794 ni a les de 1796 models de papers amorosos, ni D. y Begas s'oblida d'incloure, a les seves darreres pàgines, una relació de les fórmules que s'havien de posar als sobreescrits de les cartes que es dirigien a les institucions i a les autoritats, tant civils com eclesiàstiques. Per primera vegada, en el cas de les obres impreses a Catalunya, un manual epistolar es dirigia clarament a aquells lectors que no exercien com a secretaris i que, per tant, tenien poca pràctica a l'hora d'escriure cartes.

A despit del notabilíssim èxit editorial de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas...*, la teoria epistolar del segle XVIII no ha

quedat reflectida únicament en aquest formulari, també ha deixat el seu rastre en d'altres tipus de llibres, com *Práctica de secretarios que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de las cartas misivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para tenerse por bien escritas* (1714), del secretari Gaspar de Ezpeleta y Mallol. Aquest manual fou publicat en dues ocasions a Barcelona: a la impremta de Teresa Piferrer l'any 1758 i a la de Jaume Osset el 1764 (Palau, 1951: 236; Aguilar, 1984: 235). Allò que fonamentalment distingeix aquest llibre de l'anterior és que l'apartat teòric té més pes que els exemples pràctics, seguint l'estela dels manuals de secretari que el precediren. Per això aquesta obra es dirigeix principalment als secretaris novells i als curiosos.

La primera i la segona edicions catalanes de *Práctica de secretarios...* comparteixen els mateixos continguts, només es diferencien en el nombre de pàgines que, de 285 el 1758, passaren a ésser 242 el 1764. El manual d'Ezpeleta es divideix en tres llibres amb diversos capítols cadascun i un afegitó. El llibre primer conté totes les explicacions teòriques desenvolupades al manual i acompanyant aquestes, hi ha exemples de les diverses modalitats de cartes que s'hi descriuen. Les citades explicacions són relacionades tant amb la descripció de les qualitats i coneixements que havia de posseir un bon secretari com amb l'explicació de les parts i tipus d'epístoles que hom podia escriure, així com de l'estil i les fórmules de cortesia adequades a l'estat del destinatari. A la part més pràctica del llibre primer, una breu explicació teòrica precedeix tres exemples de cartes missives de cadascuna de les 15 modalitats definides per l'autor —cartes d'avís, de creença, de recomanació, de petició, d'ofertament, de queixa, d'excuses, de concessió, de consell, de gràcies, de pasqües, d'enhorabona, de condol, d'ordre, impersonals i de dependència— i les seves respostes. Les missives impersonals són aquelles que reis, prínceps i senyors de vassalls enviaven als seus súbdits i inferiors, i Ezpeleta anomena cartes de dependència les cartes que escrivien mercaders i comerciants. El llibre segon reuneix nous exemples, molt més extensos i elaborats, de cartes que tracten d'assumptes de govern i els tractaments que calia emprar a l'encapçalament, el cos i el sobreescrit de les missives; i el tercer, 24 papers de temàtica amorosa, adreçats a aquells lectors menys interessats en la feixuga teoria epistolara.

És difícil establir quina difusió tingueren els manuals citats a aquest article o quins foren els seus lectors efectius. D'acord amb els pròlegs de moltes de les obres analitzades, l'èxit que tingueren aquest tipus de manuals fou considerable. Tanmateix, les referències a aquesta classe de llibres que hi ha als estudis del llibre i de la impremta actualment existents són comptades i, per tant, no confirmen aquesta hipòtesi ni aporten informació sobre les xarxes de producció i distribució dels manuals (Madurell i Rubió, 1955: 70; Peña, 1996: 128, 129 i 146; Dadson, 1998: 318, 503 i 505). El que sí que podem afirmar, en funció de les dades de què disposem i de les obres conservades, és que el nombre de títols i d'edicions de tractats epistolars que veieren la llum al llarg de tot el període modern és creixent. Si comparem, a més a més, el nombre d'edicions del manual de secretari de Gaspar de Ezpeleta amb el de la resta d'obres revisades en aquest article, consta-

tem com, a Catalunya, a l'igual que a la resta de l'estat espanyol, la tractadística epistolar de més èxit fou la de caràcter formulari. Pel que fa als lectors d'aquest tipus d'obres, les mateixes portades o els pròlegs de molts dels manuals analitzats anuncien el públic potencial al quan van dirigides. Als segles XVI i XVII, les obres s'adreçaven fonamentalment com ja hem dit a secretaris, buròcrates i professionals de l'escriptura. Al segle XVIII, en canvi, s'amplia aquest ventall amb les persones poc instruïdes en l'art de la secretaria i els curiosos (tendència que es consolidarà a la centúria següent). En el cas català, els llibres per aprendre a escriure s'han trobat preferentment a les biblioteques conservades de mercaders, notaris i artesans (Peña, 1996: 128-129), i nosaltres creiem que molt probablement aquests devien ésser també els principals consumidors de manuals epistolars. Les obres impreses a Catalunya durant els segles XVI, XVII i XVIII també ho foren a d'altres indrets de l'estat espanyol, essent, especialment en el cas dels manuals publicats a les dues darreres centúries, els que gaudiren d'una major difusió.

Preceptes que calia tenir en compte a l'hora d'escriure una carta

A excepció del manual de Gaspar de Ezpeleta, *Práctica de secretarios...*, la resta d'obres que hem examinat en aquest article són, en essència, reculls de models de cartes destinats a la imitació o la còpia. El fet que a gran part dels exemples que apareixen als manuals s'escrigui una lletra (generalment la *t* o la *n* majúscules) indicant el lloc on hauria d'anar el nom de la persona a la qual va dirigida l'epístola afavoreix aquesta segona possibilitat. En alguns tractats fins i tot es postula obertament a favor de la imitació, ja que «los más eminentes hombres con el exemplo, de los que les precedieron en la profesion, que determinan seguir, se forman; porque esto de no imitar a nadie, y ser tal, que todos tengan que imitar en él, es subir al más alto grado de la admiracion: cosa, que se halla en pocos» (Anònim, 1756: 1v de la nota).

La influència de la concepció clàssica de la carta és perceptible als manuals epistolars en llengua vernacla, com a mínim, fins al tombant del segle XVIII. La carta missiva, el que avui anomenaríem carta privada, es defineix com una comunicació escrita adreçada a una persona absent. Juan Páez de Valenzuela, autor de *Para secretarios de señores y todo género de personas: nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...*, associa l'escriptura d'una carta a una necessitat comunicativa i d'expressió del mateix subjecte. Per mitjà de la ploma «un hombre estando ausente, descubre los conceptos de su corazón, y alcanza a saber los de su amigo, moviéndose con la energía de las palabras, y fuerza de razones, unas vezes con passion, otras con benignidad; unas [l]a ira, otras [l]a compostura: que para todo tiene fuerza la enarrativa» (Páez, 1699: 4v del pròleg). Els especialistes relacionen la concepció de la carta privada com a manifestació de la privacitat d'una persona que la tramet a una altra a una pràctica que va florir a partir del segle XVIII (Pulido, 2001: 436), a excepció de les correspondències d'alguns erudits humanistes, però la definició del prevere de la ciutat de Còrdova citada més amunt apuntava ja en aquesta direcció.

Com afirma Roxana Pagés-Rangel, un altre lloc comú dels tractats epistolars de tots els temps, i més especialment dels que es van publicar a partir del set-cents, és la correspondència que s'estableix entre la carta i la comunicació oral (Pagés-Rangel, 1997: 144). Un exemple d'aquesta associació el trobem al proemi de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas*, quan J. Antonio D. y Begas diu «en ellas [referint-se a les cartes] se representan al vivo los objetos de las personas que las escriben y las leen, pues les parece que mutuamente se hablan. Por ellas se explican los conceptos del ánimo, mediante la distancia en que se hallan el uno del otro, y por cuyo medio oportuno les franquea la comunicación en todos los asuntos» (D. y Begas, 1796: 1r del proemi). L'escriptura d'una carta respon a certes necessitats individuals i col·lectives que també recullen alguns manuals. L'intercanvi epistolar és imprescindible, especialment a l'època moderna, per transmetre i rebre informació de tot tipus, en moltes ocasions lligada a la gestió d'interessos particulars, així com per mantenir determinades xarxes de relació social i complir amb els preceptes que «exige la urbanidad y política con sus iguales» (D. y Begas, 1796: 1r).

L'herència clàssica es manifesta, per una altra banda, en la manera de caracteritzar les epístoles. Una de les qualitats de la carta que es repeteix a tots els manuals és que aquesta ha de «usar aquí de brevedad, dando como da mucho contento, y evitar del todo las superfluydades» (Peliger, 1630: 4r del pròleg). A les cartes familiars o les relacionades amb els negocis encara s'escau més anar al gra: «Als pare[n]ts fareu me[n]ció del deute: y narrareu-los lo negoci: y encarrir-lo: y açò breument: que largues de paraules porta enuig y es cosa impertinent» (Perpinyà, 1562: 2r). Altres característiques de la carta que ponderaven els tractats epistolars modernistes eren que la «carta sea natural, pura, perfecta, clara, eloquente, breve, sentenciosa y conforme al estilo que se platica» (Páez, 1717: 7v del pròleg), és a dir, que expressés les idees o els continguts de manera concisa, sense comentar les coses poc importants i aportant arguments substanciosos i útils. A la correspondència s'havia d'emprar un llenguatge ajustat al protocol contemporani i a la matèria concreta sobre la qual versaven les cartes.

Una de les recomanacions que es repeteix a tots els manuals epistolars impresos a Catalunya els segles xvi, xvii i xviii és que el destinatari de l'epístola s'havia de tractar d'acord amb la jerarquia social a la qual pertanyia. Això implicava, a l'hora d'escriure una carta, distribuir l'escrit sobre el paper d'una manera adequada, triar les paraules i l'estil més convenients i utilitzar les fórmules de cortesia que casessin amb l'autoritat del corresponsal. L'extensió i la ubicació dels espais en blanc que es deixaven a les missives —més blanc com més distingit fos el destinatari de l'epístola o més distinció hom li volgués donar— eren per si mateixes una mostra de cortesia (la primera que captava el receptor de l'epístola). Tomàs de Perpinyà recomanava a *Estil d'escriure a qualsevol persona...* que «Si [e]scriureu a nostre sanct pare ho al señor rey posareu lo títol endret d[e] mig de la letra dalt en un re[n]t[gló]: ho en dos: e dos dits mes baix come[n]sareu la letra e dexareu tres dits d'espay a la part [e]squerre: y molt poch a la part dreta» (Perpinyà, 1562: 1v). Si a l'inici del cinc-cents, els tractadistes s'inclinaven per deixar un marge en blanc a l'encapçalament i la part esquerra de la carta, a mitjan segle

xviii aquesta prescripció encara era activa: amb els reis, els prínceps i els grans senyors s'havia de «escriure a medio margen» (Ezpeleta, 1764: 32-33) i aquesta mateixa proporció era aplicable a les cartes dirigides als superiors amb qui hom tenia obligació.

Pel que fa a l'estil, els tractadistes que identificaven la carta familiar i amistosa com a pròpia del gènere epistolar, seguint la tradició clàssica i menys retoritzant, es declaraven a favor d'un estil essencialment simple o humil, però també admetien «ciertas sales o agudezas que participan de la elegancia o *suavitas* características del estilo medio» (Martín, 2005: 576). El primer a expressar-ho d'aquesta manera fou Tomàs de Perpinyà en afirmar que l'estil de la correspondència havia d'ésser elegant i eloqüent (Perpinyà, 1562: 2r). Per Peliger, en canvi, les cartes havien d'ésser «con estilo grave adornadas», imitant la manera de parlar d'algú que diu les coses com les veu i les sent i fent servir poques paraules però de la major força possible, «pues ay en esta le[n]gua tanta, y tan grande abundancia como en otra qualquiera, aunque presuman co[m]petir con ella la italiana, y francesa» (Peliger, 1630: 5v). La qüestió de la llengua en què s'havien d'escriure les cartes reapareix al pròleg del manual de Páez quan l'autor recomana que les cartes siguin naturals, és a dir, que als textos no es barreassin paraules i expressions d'altres llengües (Páez, 1699: 8v).

Perquè l'estil de l'epístola s'adeqüés a la posició que ocupaven els corresponents dintre l'ordre social establert calia fer servir registres diferents en funció de la superioritat, igualtat o inferioritat de l'emissor en relació amb el receptor,

Para escribir de inferior a superior, ha de valerse el secretario de palabras rendidas, reverentes, y obsequiosas [...] De igual a igual debe escribir con términos vestidos de atención, puros, y limpios, dexando correr la pluma todo lo que quisiere, y según lo permitieren las confianzas de la amistad, o parentesco [...] De superior a inferior con estilo entero, y medido a tal proporción, y tiento, que siempre se dexen ver entre renglones la superioridad del que escribe; pero mezclado con ella un género de agrado (Ezpeleta, 1758: 30-31).

A inicis del segle XVI, Perpinyà ja al·ludia a aquesta necessitat d'utilitzar termes superlatius amb els superiors i paraules corteses i semànticament expressives de l'obligació per captar la benevolència dels amics (Perpinyà, 1562: 1v). La manera més avinent de començar una carta, d'escriure el que anomenem salutació, era, doncs, tenint en compte la dignitat que ostentava el seu destinatari

De un inferior a un superior, será el mayor rendimiento empezar la carta, poniendo Señor, levantando un poco del primer renglón, o enfrente de él, aunque esto último ya es algo menos de reverencia. En un inferior, que no debe tanto obsequio al superior, por la corta distancia de la calidad, o de la graduación, será respeto comenzar la carta con solo el discurso [...] solo de igual a igual viene a proposito la ceremonial política de empezar la carta con Señor mío (Ezpeleta, 1764: 31).

En funció del rang del corresponental en lloc de *senyor* es posava el tractament que li correspongués. Escriure a l'encapçalament o al capdavant de la missiva

el nom i els títols de la persona a la qual anava dirigida no era de bon gust a l'època en què Juan Páez de Valenzuela va escriure *Para secretarios de señores: nuevo estilo y género de escribir cartas misivas*. En canvi, un segle abans no estava mal vist. Aquesta pràctica només era permesa, segons Páez, als secretaris «para que el mucho número de cartas que llevan a firmar, facilite a los dueños para mirar la cortesía que han de guardar en cada uno, o si tiene cosa que poner de su mano» (Páez, 1699: 10v).

Segons Perpinyà, les fórmules de cortesia que s'havien d'escriure a les cartes precedint la signatura s'havien de separar del cos de la lletra i dividir en tres línies (Perpinyà, 1562: 1v). Com més autoritat tingués el corresponsal més avall s'havien de col·locar aquestes fórmules. Als models proposats per Perpinyà, la població des d'on s'escrivia la carta i la data apareixen al final de l'escrit. Unes línies més avall s'expressava el desig que Déu guardés al destinatari de l'epístola i l'autor d'aquesta s'acomiadava com a «*humil servidor que li besa les mans*» o la fórmula de cortesia més adient amb la categoria del corresponsal. Dos segles més tard, Ezpeleta recomanava que el besamans, seguit de «*su más rendido y obligado afecto servidor*» o expressions equivalents, es consignessin al final de l'escrit només amb les persones d'autoritat (Ezpeleta, 1764: 32). De fet, el protocol de la subscripció —oferiment de serveis, desig que Déu guardés el destinatari, data, fórmules de cortesia i signatura— no va canviar gaire al llarg del període. Només als models de cartes familiars recollides per D. y Begas, el lloc des d'on s'escriu i la data es posen, per primera vegada als manuals analitzats en aquest article, a la part superior dreta del paper. L'encapçalament dels exemples de cartes familiars i de comerç que proposava aquest autor incloïa, a més a més, el nom de la població on es trobava el destinatari de l'epístola i l'apel·lació d'aquest al costat esquerre (disposició que esdevindrà habitual als models del segle XIX).

D'acord amb Ezpeleta qualsevol carta ben escrita havia de constar de quatre parts: introducció, proposició, persuasió i conclusió (Ezpeleta, 1764: 29). No tots els tractadistes de l'època eren tan exigents amb aquesta regla; la majoria acceptava que el nombre i el contingut de les parts que conformen una carta s'havien d'adaptar als assumptes que s'hi tractaven. Aquesta divisió i les característiques pròpies de cada tipus d'epístola depenien, en última instància, del gènere o espècie al qual pertanyessin (tot i que només Páez i Ezpeleta s'entretenen a fer aquestes observacions). Des de la perspectiva d'una classificació genèrica de tradició retòrica, Páez distingia tres gèneres de cartes —demostratiu, deliberatiu i judicial—, cadascun dels quals se subdividia, al seu torn, en diverses espècies d'epístoles. En el cas del gènere demostratiu, aquestes eren la «*dedicatoria, laudatoria, nunciatoria, narrativa, gratulatoria, satisfactoria, admonitoria, jocosa*» (Páez, 1699: 7v). Els models de cartes que es reproduïen als manuals que hem estudiat són una barreja d'una classificació com la que feia el prevere de la ciutat de Còrdova, s'ajustessin més o menys els seus títols als cànons retòrics, i un conjunt de noves modalitats de cartes, adaptades a les exigències socioculturals de cada època.

Els tipus de cartes que apareixen més vegades als manuals impresos a Catalunya durant els segles XVI i XVII són els de recomanació, de condol, de felicitat

ció (casament, naixement o consecució d'un nou càrrec), de petició, de compliment, d'ofertament, de gràcies i d'avís d'arribada. Al segle XVIII continuen tenint molt de pes tots aquests models epistolars i s'hi sumen les cartes de pasqües, les cartes de participació (fonamentalment de casament i de naixement), els papers amorosos, les cartes entre amics que es donen consells, els avisos (notes per a convits, recomanacions o recordatoris de pretensions), les esqueles (papers impresos o manuscrits sobretot per a convits i comiats) i els memorialis (súpliques que es feien a les autoritats). Els papers amorosos representaven una situació de galanteig en què el cavaller declarava el seu amor a la dama i aquesta l'acceptava o el rebutjava, i s'iniciava, si la resposta era afirmativa, una relació amorosa que tenia la seva translació al paper en forma d'intercanvi epistolar. Les cartes també expressaven les queixes d'un enamorat que creia que la seva enamorada havia acceptat les atencions d'un altre pretendent, els retrets que li feia la dama per la seva gelosia infundada i altres situacions per l'estil. Aquest tipus de cartes no van aparèixer als manuals epistolars impresos a Catalunya fins al segle XVIII, però d'aleshores endavant no hi van faltar. Probablement la seva inclusió als manuals respongués a un criteri editorial perquè, com Roger Chartier ha formulat en el cas francès, aquest tipus de cartes eren llegides com una història (Chartier, 1994: 308).

El Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas de D. y Begas conté, a més a més i per primera vegada, un conjunt de models de cartes familiars, de cartes de comerç i de fórmules de relacions i esqueles de mèrits —una mena de currículums biobibliogràfics de l'època que s'havien de presentar, conjuntament amb d'altres certificats, si es pretenien certs càrrecs o beneficis—, així com algunes lletres de canvi, de protesta, rebuts i comptes de ressaca. Fins al tombant del segle XVIII, i més especialment durant tot el segle XIX, no serà habitual trobar aquest tipus de documentació dins els manuals epistolars (a excepció dels escassos exemples que hi havia a *Estil d'escriure...*, de Tomàs de Perpinyà). Les cartes familiars, tal com eren plantejades al citat manual, barrejaven la demanda de favors de caire més aviat professional o relacionats amb els negocis que els corresponsals duïen entre mans amb les qüestions domèstiques, com l'estat de salut o les celebracions. Un dels motius més habituals d'aquestes cartes era que els fills, que havien marxat de la casa paterna per estudiar o atendre algun negoci, escrivissin als pares i a l'inrevés. El llenguatge que reproduïen aquestes missives és més afectuós i hi abunden els consells.

No és habitual que els models de cartes reproduïdes als manuals siguin complets, és a dir, que apareguin amb l'encapçalament, les fórmules de cortesia que precedeixen la signatura i el sobreescrit. Aquesta informació apareixia en forma de llistat ordenat jeràrquicament al final del llibre. Els títols que els redactors de missives havien d'emprar amb les autoritats civils i eclesiàstiques de l'època (papa, emperador, rei, prínceps, cardenals, arquebisbes, bisbes, presidents dels consells, consellers, comptadors majors, oïdors, alcaldes de cort i de cancelleria, virreis, capitans generals, etc.) no van experimentar canvis significatius entre el segle XVII i la primera meitat del XVIII als manuals que hem estudiat. Les transformacions més importants s'observen a l'obra de Perpinyà amb relació a les de

les centúries posteriors i entre aquestes i al manual compilat per D. y Begas. Alguns títols de cortesia van desaparèixer com també ho feren els càrrecs o institucions amb els quals es feien servir, com passarà a inici del segle XIX amb el tractament atorgat a l'emperador o a l'inquisidor general, i d'altres es van adaptar a la idiosincràsia dels nous temps. Si prenem com a exemple els títols amb què hom s'havia de dirigir al rei, observem que, al segle XVI, se l'invocava com a *Molt alt i molt poderós Rei i Senyor*, a l'encapçalament de la missiva i com a *Vostra Majestat* o *Vostra Reial Majestat* a l'interior del text (Perpinyà, 1562: 6r); als segles XVII i XVIII s'utilitzava el vocatiu *Señor* al capdamunt de l'escrit i *Vuestra Majestad* al cos de l'epístola (Páez, 1699: 228); Ezpeleta, en canvi, proposava l'ús de *Vuestra Majestad Católica* com a tractament dintre del text (Ezpeleta, 1764: 177) i D. y Begas no feia cap referència a les fórmules de cortesia que s'havien emprat a les cartes dirigides al monarca perquè aquestes s'enviaven directament a la secretaria que els corresponia. Només l'obra de Perpinyà fa referència als tractaments que calia usar amb els ciutadans honrats, el baix clergat i alguns membres del tercer estat, com els mercaders i els notaris (Perpinyà, 1562: 8v). Els formularis del segle XVIII deixen entreveure, malgrat no explicitar-ho així, quin era el tractament que calia aplicar a les cartes dirigides als amics o als parents. Els pares amb els seus fills i els amics molt íntims podien prescindir de les formalitats de la cortesia i, fins i tot, tutejar-se. En canvi, entre els amics no tan íntims, els enamorats o a les cartes que els fills adreçaven als pares era habitual continuar fent servir el tractament de *vostra mercè*.

Gairebé a totes les obres examinades en aquest article es fa alguna al·lusió a la important tasca que desenvolupaven els secretaris. Per justificar aquesta reivindicació, els tractadistes enumeraven les qualitats que hauria de posseir un bon secretari i descrivien les seves funcions, entre les quals destacava l'escriptura de cartes missives. Peliger es refereix a la secretaria no com una professió, sinó com un ministeri, i caracteritza el secretari com algú «muy enterado» i «acepto, y muy apazible a todos los gustos» (Peliger, 1630: 5r). Aquests professionals havien de tenir cura de la correspondència dels seus amos com si fos el mateix senyor qui escrivís les cartes. Un secretari capaç «ha de preciarse, en notar las cartas que le ordenare[n] en qualquier coyuntura que se ofreciere, tan succinctas y breves, que parezcan al talle y medida del proceder y negociar del tal señor» (Peliger, 1630: 5r). A l'edició anònima de *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas...* es descriuen altres virtuts que, al parer de l'autor, havia de posseir un secretari virtuós. Aquestes eren «severidad, clemencia, discreción, prudencia, valor, fortaleza, templanza, virtud, verdad constante, puntualidad, vigilancia, grandeza de ánimo, generosidad, liberalidad, afabilidad, apacibilidad, constancia, sagacidad, secreto, cortesía, flema, paciencia, sufrimiento, piedad» (Anònim, 1756: 166).

Per a la majoria dels tractadistes la discreció —el secret— era una de les qualitats més valorades en un secretari i s'interpretava com el

sello del silencio indisoluble, e inviolable, con que, depositadas en el centro del corazón, se guardan en el alma las cosas grandes, e importantes, o que, como tales, se encargan, entienden, o alcanzan, sin que directa, ni indirectamente, se puedan

revelar, ni manifestar, aunque cueste la vida; salvos los casos de religión, de traición al príncipe, o patria (Anònim, 1756: 171).

Ezpeleta identificava la figura del professional de la secretaria amb la d'un criat íntim, molt proper al príncep o al senyor, les responsabilitats principals del qual eren servir, obeir, prendre i donar consell al seu amo —quan les seves decisions fossin fruit de la passió i no del seny—, i escoltar i consolar els pretendents que no aconseguissin del príncep allò que pretenien per evitar futures desavinences i perjudicis. Pel que fa a la seva formació, un bon secretari havia de gaudir de vastos coneixements de gramàtica, retòrica, història, política, i ésser competent en l'ús de les llengües castellana, llatina, francesa i italiana (Ezpeleta, 1758: 2-11). Recupera així l'autor de *Práctica de secretarios...* alguns dels atributs propis d'aquests professionals tal com els havia definit Antonio de Torquemada dos segles abans.

Una visió de conjunt

La preceptiva epistolar modernista en llengua vernacla va substituir l'escripta en llatí a partir de mitjan segle XVI amb aquest caràcter marcadament utilitarista que la va distingir de la tradició teòrica llatina «no únicamente de les enseñanzas clásicas, epistolares y retóricas, sino de la interpretación contemporánea, neolatina, de esas enseñanzas» (Martín, 2005: 453). Les noves arts epistolars escrites en llengua vernacla manifestaven una clara voluntat de desvincular-se de l'art de l'eloqüència i de cercar les seves pròpies formes i preceptes, però no ho van aconseguir mai del tot. Com defensa molt encertadament Marie-Claire Grassi «les théoriciens du genre manquèrent rarement de rappeler cette filiation de la lettre à la rhétorique et ce que doit une lettre démonstrative à l'organisation fondée sur les trois points: l'exorde, la narration, la conclusion, structure de nombreuses lettres» (Grassi, 1992: 144).

A grans trets, els manuals epistolars modernistes oferien un conjunt de cartes prototipus ajustat als diversos assumptes que podien interessar als lectors i les pautes que calia tenir en compte a l'hora d'escriure una carta, la més important de les quals era utilitzar un registre adequat a la dignitat dels corresponents i el protocol que marcaven els temps. Els models d'aquests *estils*, *arts* o *formularis* d'escriure cartes podien anar acompanyats o no d'algunes succintes recomanacions d'índole teòrica, entre les quals era habitual trobar un llistat de fórmules de cortesia; però només els manuals que hem anomenat *de secretari* comptaven amb un apartat teòric de cert pes i la voluntat d'ésser quelcom més que una antologia de cartes. Aquesta és una característica que els manuals de secretari espanyols comparteixen amb els italians, com les obres de Torquato Tasso i de Francesco Sansovino, però no amb els secretaris de la *Bibliothèque bleue* francesa, que eren fonamentalment mostraris de cartes. Amb el pas del temps, algunes disposicions van canviar —àdhuc els temes que més habitualment es desenvolupaven a les cartes—, però no tant com l'extensió cronològica del període analitzat ens podria fer pensar i les múltiples reedicions d'alguns manuals demostren. Les cartes

reproduïdes als manuals a tall d'exemple van guanyar realisme i familiaritat sense depositar certa vocació de compliment que solia motivar l'escriptura d'una epístola i el llenguatge de l'ofertament. S'amplià el ventall del públic potencial al qual anaven dirigides aquelles obres, incloent, a partir del segle XVIII, les persones poc instruïdes en la matèria; i es diversificaren els materials continguts als manuals, els quals de forma habitual des de final del set-cents incorporaren documentació de tipus administratiu.

El tipus d'epístoles reproduïdes als manuals que hem citat en aquest article posa de manifest les dues funcions que va complir primordialment la correspondència al període modern: per una banda, les cartes eren un mitjà de comunicació entre les persones que es trobaven separades, entre les institucions, i entre aquestes i els particulars —com a element a més a més vehiculador del govern; i, per una altra, un mitjà de sociabilitat—. Les cartes servien per alimentar i mantenir determinades xarxes de relacions socials més o menys interessades o de dependència. Com a reproductores de l'ordre social establert, «los tratados epistolares y las cartas vinieron a contribuir a la constitución y expansión de la llamada civilización cortesana. Promovieron una específica educación de las costumbres y los gestos [...] capaz de ejercer el control social a través de los usos de la lengua oral y escrita» (Alman citada per Castillo, 2002: 89). Els models proposats als manuals del tombant del segle XVIII, entre els quals s'inclouen algunes epístoles explícitament anomenades familiars, evidencien un canvi substancial en relació amb aquesta doble funció de les missives: l'emergència de la carta privada com a manifestació de la privacitat dels subjectes (Pulido, 2001: 435).

Els manuals impresos a Catalunya els segles XVI, XVII i XVIII que hem examinat en aquest article són els mateixos que van circular amb gran èxit i que es van fer servir a la resta de l'estat espanyol. No podem parlar, doncs, d'una teoria epistolar específicament catalana a la llum dels resultats. No, si per teoria epistolar catalana entenem que l'escriptura de cartes al Principat es va regir per una normativa substancialment diferent a la que aleshores es divulgava a la resta de l'Estat. Ara bé, les obres que han arribat a les nostres mans apunten a la creixent importància dels autors i els editors catalans com a productors de manuals epistolars i, consegüentment, com a promotors de la doctrina epistolar del seu temps.

Bibliografia

Fonts primàries

- ANÒNIM (1756 o post.). *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica y las cortesías en el principio, medio y fin de las cartas y antes de la firma*. Barcelona: Rafael Figueró.
- (1759). *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas missivas y responder a ellas en todos generos y especies de correspondencia a lo moderno*. Girona: Narcís Oliva.
- (1763). *Idem*. Barcelona: Maria Àngela Martí.
- (1765). *Idem*. Barcelona: Jaume Osset.

- (ca. 1770). *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencias a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica y las cortesías en el principio, medio y fin de las cartas y antes de la firma*. Barcelona: Tomàs Piferer.
- D. y BEGAS, J. Antonio (1794). *Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros de especies de correspondencia*. Barcelona: Josep Doblado.
- (1796). *Idem*. Barcelona: Mateu Barceló.
- (1796). *Idem*. Barcelona: Consortes Sierra y Martí.
- EZPELETA, Gaspar de (1758). *Práctica de secretarios, que contiene una concisa explicación de las calidades de este empleo, distinción de cartas missivas y declaración de las circunstancias principales de que deben constar para estar bien escritas*. Barcelona: Teresa Piferer.
- (1764). *Idem*. Barcelona: Jaume Osset.
- PÁEZ DE VALENZUELA Y CASTILLEJO, Juan (1677). *Para secretarios de señores y todo género. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*. Barcelona: Josep Forcada.
- (1699, 1711). *Para secretarios de señores y todo género de personas. Nuevo estilo y formulario de escribir cartas misivas y responder a ellas en todos géneros y especies de correspondencia a lo moderno, conforme al uso que hoy se practica*. Barcelona: Josep Llopis.
- (1717). *Idem*. Barcelona: Joan Piferer.
- PELIGER, Juan Vicente (1630). *Primera y segunda parte del estilo y método de escribir cartas misivas, y responder a ellas en cualquier género de conceptos, negocios y coyunturas conforme a la nueva Pragmática de España*. Barcelona: Jerònim Margarit.
- PERPINYÀ, Tomàs de (1562). *Estil d'escriure a qualsevol persona amb un breu sumari de comptes per a breument saber a raó de tantes lliures l'any quan ve lo mes i quan lo dia*. Barcelona: Pere Monpesat.

Fonts secundàries

- AGUILAR PIÑAL, F. (1981). *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. Vol. I. Madrid: CSIC.
- (2001). *Idem*. Vol. X. Madrid: CSIC.
- AGUILÓ, M. (1977). *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Barcelona: Curial.
- ALMAN, J. (1990). « Pour une histoire culturelle de la lettre: l'épistolaire et l'État sous l'Ancien Régime ». A: BOSSI, M. i PORTER, Ch.A. (eds.). *L'épistolarité à travers les siècles. Geste de communication et/ou d'écriture*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- ARCOS PEREIRA, T. (1996). «La teoría epistolar de Fernando Manzanares». *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios latinos*, 10, 177-180.
- (1997). «A. Dati y N. Perotti como fuentes de la obra Flores Rhetorici de Fernando Manzanares». *Habis*, 28, 253-261.
- (2003). «El *De Conscribendis epistolis* de Francisco Juan Bardaxí, un manual para la segunda clase de gramática de la Universidad de Valencia». A: Grau Codina, F. et al. (eds.). *La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i el Nou Món*. València: Universitat de València, Departament de Filologia Clàssica, 221-229.

- CASTILLO GÓMEZ, A. (2000). «Hablen cartas y callen barbas. Escritura y sociedad en el Siglo de Oro». *Historiar*, 4, 116-127.
- (2002). «Del tratado a la práctica. La escritura epistolar en los siglos XVI y XVII». A: SÁEZ, C. I CASTILLO GÓMEZ, A. (eds.). *La correspondencia en la Historia. Modelos y prácticas de la escritura epistolar*. Madrid: Calambur, 78-107.
- (2006). *Entre la pluma y la pared. Una historia social de la escritura en los Siglos de Oro*. Madrid: Akal.
- CASTRO DE CASTRO, J.D. (2006). «El *De Conscribendis epistolis* de Juan de Santiago: edición y estudio». A: CALDERÓN DORDA, E. et al. (eds.). *Koinòs Lògos. Homenaje al profesor José García López*. Murcia: Universidad de Murcia, 171-180.
- CHARTIER, R. (1994). *Libros, lecturas y lectores en la Edad Moderna*. Madrid: Alianza.
- DADSON, T.J. (1998). *Libros, lectores y lecturas. Estudios sobre bibliotecas particulares españolas del Siglo de Oro*. Madrid: Arcos.
- DÍEZ DE REVENGA TORRES, P. i IGUALADA BELCHÍ, D.A. (2002). «Sobre la lengua jurídica del siglo XVI. El *Manual de escribientes* de Antonio de Torquemada». A: ECHENIQUE ELIZONDO, M.T. et al. (eds.). *Actas del V Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*. Vol. II. Madrid: Gredos, 2029-2038.
- ESTELLÉS GONZÁLEZ, J.M. (1996). «Joan Lluís Vives: *De Conscribendis epistolis, libellus uere aureus*. ¿Un Erasmo camuflado?». A: SÁCHEZ SALOR, E. et al. (eds.). *La recepción de las artes clásicas en el siglo XVI*. Càceres: Universidad de Extremadura, 607-614.
- GALLARDO, B.J. (1863). *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*. Madrid: Impr. y estereotipia de M. Rivadeneyra.
- GRASSI, M.C. (1998). *Lire l'épistolaire*. París: Dunod.
- LAFAÏE, J. (1984). «Del secretario al formulario. Decadencia del ideal humanista en España (1550 a 1630)». A: SCHWARTZ LERNER, L. i LERNER, I. (eds.). *I Homenaje a Ana María Barrenechea*. Madrid: Castalia, 247-260.
- LIZARRAGA ECHAIDE, J.M. (2010). «Una colección de esuelas impresas del siglo XVIII: la correspondencia del I Duque de San Carlos». *Pecia Complutense*, 12.
- LLANAS, M. (2007). *Sis segles d'edició a Catalunya*. Lleida: Pagès.
- LUJÁN ATIENZA, A.L. (1997). *Contribución al estudio de las retóricas españolas del siglo XVI: el foco de Valencia*. Tesis doctoral. Madrid: Universidad Complutense.
- MADURELL, J.M. i RUBIÓ, J. (1955). *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremio de Editores y Libreros y Maestros Impresores.
- MALPARTIDA TIRADO, R. (2005). «El sueño de la imprenta engendra monstruos: la búsqueda de un nuevo lector en el *Manual de escribientes* de Antonio de Torquemada». A: MATAS CABALLERO, J. et al. (eds.). *La maravilla escrita, Antonio de Torquemada y el Siglo de Oro*. Lleó: Universidad de León, 489-502.
- MARCEI I SALOM, P. i SOLÀ, J. (1998). *Història de la lingüística catalana 1775-1990*. Vol. I. Girona: Eumo, Universitat de Girona, Universitat de Vic.
- MARTÍN BAÑOS, P. (2005). *El arte epistolar en el Renacimiento europeo, 1400-1600*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- (2005). «Familiar, retórica, cortesana: disfraces de la carta en los tratados epistolares renacentista». A: BOUZA, F. *Cultura epistolar en la alta Edad Moderna. Usos de la carta y de la correspondencia entre el manuscrito y el impreso*. Madrid: Universidad Complutense, 15-30.
- (2009). «Fuentes de la doctrina epistolar del *Manual de escribientes* (c. 1551-1559) de Antonio de Torquemada: materiales para una edición anotada». A: CHARLO BREA, L.

- et al. (eds.). *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Antonio Prieto*. Vol. IV.3. Alcañiz-Madrid: Instituto de Estudios Humanísticos, CSIC, 1409-1427.
- MATEO RIPOLL, V. (1999). «Juan de Iciar y su Nuevo estilo de escribir cartas mensajeras. Análisis y estructura de un modelo epistolar». A: PEREIRA IGLESIAS, J.L. i DE BERNARDO ARES, J.M. (coords.). *Felipe II y su tiempo. Actas de la V Reunión Científica Asociación Española de Historia Moderna*. Vol. I. Cadis: Universidad de Cádiz, Asociación Española de Historia Moderna, 507-517.
- MUÑOZ MARTÍN, M.N. (1999). «Sobre artes epistolares jesuíticas: los tratados de Bartolomé Bravo, Juan de Santiago y Bartolomé de Alcázar». *Actas do Congresso Humanismo Novilatino e Pedagogia*. Braga: Centro de Estudos Clássicos da Faculdade de Filosofia, Universidade Católica Portuguesa, 349-366.
- NORTON, F.J. (1997). *La Imprenta en España, 1501-1520*. Madrid: Ollero & Ramos.
- PALAU I DULCET, A. (1948-1977). *Manual del librero hispano-americano*. Barcelona: l'autor.
- PEÑA, M. (1996). *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*. Lleida: Milenio.
- PULIDO TIRADO, G. (2001). «La escritura epistolar en la actual encrucijada genérica». *Signo. Revista de la Asociación Española de Semiótica*, 10, 435-447.
- SÁNCHEZ ESPINOSA, G. (2001). «Madame de Sévigné y la carta familiar en España durante el siglo XVIII». A: BOIXAREU, M. i DESNÉ, R. (eds.). *Recepción de autores franceses de la época clásica en los siglos XVIII y XIX en España y en el extranjero*. Madrid: UNED, 111-123.
- TRUEBA LAWAND, J. (1993). «El *De Conscribendis epistolis* de Juan Luis Vives». A: MAESTRE MAESTRE, J. M. i PASCUAL BAREA, J. (coords.). *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Actas del I Simposio sobre humanismo y pervivencia del mundo clásico*. Vol. II. Cadis: Instituto de Estudios Turolenses, Universidad de Cádiz, 1091-1096.
- (1996). *El arte epistolar en el Renacimiento español*. Madrid: Támesis.
- ZARRI, G. (1999). *Per lettera. La scrittura epistolare femminile tra archivio e tipografia, secoli XV-XVII*. Roma: Viella.